

DE RIJM-
BIJBEL VAN
JACOB VAN
MAERLANT

Redactie
Bram Caers
Jan Pauwels

DE RIJM- BIJBEL VAN JACOB VAN MAERLANT

Het oudste
geïllustreerde
handschrift
in het
Nederlands

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van

- KBR
- Koning Boudewijnstichting (Fonds Abbé Manoël de la Serna)

Afbeelding omslag

- Miniaturen 55 (63r), 131 (161r) en 135 (162v)

Ontwerp omslag en binnenwerk:

- Fresj (Frederike Bouten)

ISBN 978 94 6298 854 5

e-ISBN 978 90 4854 074 7 (pdf)

e-ISBN 978 90 4854 075 4 (ePub)

DOI 10.5117/9789462988545

NUR 684

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

VOORWOORD

Zevenhonderdvijftig jaar geleden schreef koster Jacob van Maerlant de allereerste bewerking van de Bijbel in de volkstaal, de *Rijmbijbel*. Hij had al verhalen geschreven over koning Arthur en zijn ridders en over Troje en Alexander de Grote, maar wilde zich nu toeleggen op wat hij 'nutschap ende waer' noemde. Hij wilde 'nuttige' en 'waarachtige' kennis, die besloten lag in Latijnse en Franse boeken, vertalen naar het Nederlands en voor een ruimer publiek toegankelijk maken.

Naast de *Spiegel historiael*, een ambitieuze kroniek van de wereldgeschiedenis, en *Der naturen bloeme*, een encyclopedie over de natuur, is ook de indrukwekkende *Rijmbijbel* van zijn hand, een bijbelbewerking die hand in hand gaat met de *Wrake van Jerusalem*, een relaas van de eerste decennia na Christus' dood.

In dit boek kunt u deze eerste 'vertaling' van de Bijbel ontdekken of verder bestuderen.

De onvermoeibare koster steunt voor de *Rijmbijbel* op verschillende bronnen die soms al goed bekend zijn in kerkelijke en intellectuele kringen, maar die nu ook beschikbaar worden voor wie het Latijn niet machtig was. Het werd een hervertelling eerder dan een letterlijke vertaling van de bijbelse verhalen.

We weten niet altijd wie de opdrachtgevers waren van Maerlants teksten, maar het is zeker dat enkele van zijn teksten circuleerden aan het Hollandse grafelijke hof. Jacob van Maerlant schreef de *Rijmbijbel* naar eigen zeggen in opdracht van een 'lieve vriend', maar wie dat precies was, is (nog) niet achterhaald. Het is wel duidelijk dat de tekst een gecultiveerd en bemiddeld publiek aansprak: enkele van de overgeleverde handschriften zijn bijzonder kostbare boeken, met talrijke illustraties opgehoogd met bladgoud.

KBR bezit één van deze luxe-handschriften, met name hetgene dat geldt als het oudste geïllustreerde handschrift in het Nederlands (al kan men, zeker voor de middeleeuwen, eindeloos discussiëren over zo'n predicaten). KBR, ms 15.001 werd vervaardigd in het laatste kwart van de dertiende eeuw, waarschijnlijk in het graafschap Vlaanderen, nog tijdens het leven van Maerlant. Het bevat meer dan honderdvijftig miniaturen en is rijkelijk voorzien van bladgoud.

KBR bewaart en beheert de grootste collectie Middelnederlandse handschriften ter wereld en ontsluit deze op verschillende manieren. Het stemt mij dan ook bijzonder trots dat één van onze absolute pronkstukken door deze publicatie zijn vleugels uitslaat. Net als voor Maerlant is het breder toegankelijk maken van onze fantastische verzamelingen en van de informatie en kennis die erin vervat zit, één van de belangrijkste opdrachten van KBR.

Ik maak van de gelegenheid gebruik om iedereen die aan het boek of aan het voorafgaand onderzoek heeft meegewerkt, van harte te bedanken en te feliciteren met deze mooie publicatie. Ik richt ook graag een bijzonder woord van dank aan de Koning Boudewijnstichting, die de zorgvuldige restauratie van het handschrift financierde.

Veel lees- en kijkplezier gewenst!

Sara Lammens
(algemeen directeur KBR)

INHOUD

Sara Lammens
Voorwoord 5

Sofie Moors
Jacob van Maerlant.
Leven en werk van de auteur
van de *Rijmbijbel* 6

Matanja Hutter
Inventaris van de *Rijmbijbel*-
handschriften 13

Lieve Watteeuw | Tatiana Gersten
De *Rijmbijbel*: boekarcheologisch
en laboratoriumonderzoek 17

Jos A.A.M. Biemans
De lombarden en hun decoratie
in de *Rijmbijbel* 28

Martine Meuwese
De illustratie van de *Rijmbijbel* 41

Jan Pauwels
Een voornaam gezelschap: de tien
bekende bezitters van de *Rijmbijbel* 48

Bram Caers
De schaduw van de ster: de nawerking
van Maerlant en zijn *Rijmbijbel* 58

Jozef Janssens
Een uitzonderlijk clericus 67

Martine Meuwese | Frank Willaert | Bram Caers
Miniaturen, teksten en vertalingen
uit de *Rijmbijbel* 74

Bibliografie 276
Verantwoording 280

Sofie Moors
(Universiteit Antwerpen /
FWO Vlaanderen)

JACOB VAN MAERLANT

LEVEN EN WERK VAN DE AUTEUR VAN DE RIJMBIJBEL

Vader aller dichters

Vader der Dietsche dichteren algader ('vader van alle Nederlandstalige schrijvers'), zo werd Jacob van Maerlant door de Antwerpse dichter en stadssecretaris Jan van Boendale in de eerste helft van de veertiende eeuw genoemd.¹ Met deze lovende woorden erkende hij al vroeg het belang van de Vlaamse dichter voor de volkstalige literatuur. Maerlant was actief in de tweede helft van de dertiende eeuw en dat zowel in Holland en Zeeland als in Vlaanderen. Zijn teksten kenden een brede verspreiding in de Nederlanden, zowel onder de adel, de burgerij als bij geestelijken, en oefenden een grote invloed uit op andere auteurs.² In de veertiende eeuw is Maerlant alomtegenwoordig: zijn werk werd voortgezet, nagebootst en opgenomen in compilaties. Maar bovenal werd zijn oeuvre veel gekopieerd. Dat zijn teksten werden gesmaakt blijkt uit de in totaal circa 200 verschillende handschriften die zijn overgeleverd, soms volledig, maar meestal fragmentarisch.

Dus wie was die invloedrijke auteur? Maerlant onderscheidt zich van andere auteurs van Middelnederlandse teksten door zijn veelzijdigheid, zowel op vlak van inhoud als op vlak van vorm. Zijn immense oeuvre op rijm bestaat in totaal uit twaalf grote dichtwerken in gepaard rijm, goed voor ruim 300.000 verzen. Er is geen schrijver in de middeleeuwen te vinden die deze hoeveelheid volkstalige verzen evenaart.³ Vooral bekend en onderzocht zijn de ridderromans zoals *Historie van Troyen* en de omvangrijke didactische werken als de *Rijmbijbel* en *Spiegel historiael*. Zijn natuurencylopedie *Der naturen bloeme* is door de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren (KANTL) zelfs opgenomen in de lijst van 50+1 meest essentiële teksten uit de Nederlandstalige literatuur.⁴

De langste overlevering kenden Maerlants *Strofische gedichten*, die door drukkers tot omstreeks 1500 werden verspreid.⁵ Deze tien kortere gedichten over sociale, religieuze en ethische vraagstukken tellen samen zo'n 3.500 verzen en vallen op door hun bijzondere strofevorm.⁶ In deze teksten toont Maerlant dat hij niet alleen een kundig dichter is in het gepaard rijm, maar ook met de zogenaamde *clausule*; een door Maerlant uitgevonden ingewikkelde strofevorm. De Nederlandse literatuurhistoricus en Maerlantkenner Frits Van Oostrom noemt het 'een compleet nieuw teksttype in de Nederlandse poëzie'.⁷

Maerlants oeuvre

Zoals meestal bij Middelnederlandse auteurs, zijn er weinig vaststaande gegevens over de levensloop van Jacob van Maerlant of het ontstaan van zijn literatuur. Er kan heel wat worden verondersteld over de ontstaanscontext van zijn werken, maar het bewijsmateriaal blijft telkens beperkt.⁸ Waar, wanneer of voor wie Maerlant zijn strofische gedichten schreef, is bijvoorbeeld niet bekend. Over zijn langere dichtwerken weten we meer, en dat grotendeels dankzij de auteur zelf. Doordat Maerlant bij het schrijven meestal zijn eigen naam en de titels van werken vermeldt, is hij relatief goed traceerbaar in de geschiedenis.⁹ In zijn *Historie van den Grale* (ca. 1261) treedt hij bijvoorbeeld naar voor als *coster van Maerlant*¹⁰:

*Jacob die coster van Maerlant,
– Dien gy te voren hebbet becant
In des konincx Alexanders jeesten.*

'Jacob, de koster van Maerlant
– u wel bekend van de geschiedenis
van koning Alexander.'¹¹

Rond 1257 trekt Maerlant naar Voorne in het Zeeuws-Vlaamse kustgebied dat op dat moment onder het graafschap Holland valt. Hij gaat daar aan de slag als koster – de bediende van de priester – in de Sint-Pieterskerk, een functie die hij wellicht combineert met het geven van onderwijs. Maar blijkbaar had hij nog tijd over, want op Voorne kende Maerlant ook op het vlak van zijn schrijverschap een erg productieve periode. In acht jaar tijd schreef hij zeven verhalende teksten voor opdrachtgevers in Holland en Zeeland.¹² Ook deze werken kunnen we behoorlijk goed situeren in de tijd doordat Maerlant verwijzingen naar zichzelf toevoegt. In de proloog van zijn geschiedenis over de Trojaanse Oorlog *Historie van Troyen* (ca. 1264) refereert de auteur aan zijn eerdere dichtwerken:

*Hier toe voren dichten hy Merlyn
Ende Allexander uytten Latyn,
Toerecke ende dien Sompnariys
Ende den cortten Lapydarys.*

'Eerder dichtte hij de *Merlijn*,
en *Alexanders geesten* uit het Latijn,
de *Torec*, de *Sompnariys*
en de kleine *Lapydarys*.'¹³

Dankzij Maerlant weten we dat hij de genoemde werken heeft geschreven vóór de *Historie van Troyen*. Zijn debuut *Alexanders geesten* (naar *gesta*, 'grote daden') zou kort voor 1260 zijn geschreven.¹⁴ Het is een biografie van Alexander de Grote in ruim 14.000 verzen. De tekst werd ten oosten van Nederlands Limburg overgeleverd in één volledig handschrift van omstreeks 1400. In totaal zijn er vijf bronnen overgeleverd, die dateren uit de dertiende tot en met de vijftiende eeuw. Dat zijn debuut meteen een succesverhaal vormde, blijkt – meer nog dan uit deze bewaarde overlevering – uit het gegeven dat de dichter snel vervolgoeddrachten kreeg.¹⁵

Na zijn debuut schrijft Maerlant de dubbelroman *Historie van den Grale/Merlijns boec* (ca. 1261), over de herkomst van de Graal (de schotel van het laatste avondmaal), over de jonge koning Arthur en over zijn raadgever Merlijn, door wie Arthur uiteindelijk de troon bestijgt.¹⁶ Het werk werd overgeleverd in een Middelnederduits handschrift van omstreeks 1425.¹⁷ Ook nu is de tekst relatief ver van zijn oorspronkelijke ontstaanscontext terecht gekomen, wat duidt op de grote verspreiding van Maerlants literatuur. De auteur baseerde het werk op de Oudfranse bronnen *Joseph d'Arimathie* en *Estoire de Merlin* van Robert de Boron, maar moest zijn verhaal na 10.000 verzen staken. De tekst werd door de Brabantse priester-dichter Lodewijk van Velthem aangevuld met een 26.000 verzen-tellende vertaling van de *Suite-Vulgate du Merlin*.¹⁸

Torec zou rond 1262 geschreven zijn en is tevens een Arthurroman. Het verhaal vormt met zijn reuzen, feeën, een vliegend schip en een vergiftigd zwaard, een 'buitenbeentje' in het oeuvre van Maerlant, dat meestal meer 'historiserend' dan 'sprookjesachtig' is, stelt Van Oostrom.¹⁹ De tekst, gebaseerd op het verloren Franse verhaal *Torrez, le chevalier au cercle d'or*, telt nu ongeveer 4.000 verzen, maar was in zijn oorspronkelijke vorm hoogstwaarschijnlijk langer.²⁰ Het is bewerkt overgeleverd in de zoge-

naamde *Lancelotcompilatie* (ca. 1320), een verzameling van tien Arthurteksten. Mogelijk is de zojuist genoemde Velthem ook verantwoordelijk voor de samenstelling van deze compilatie.²¹

Maerlant noemt in zijn *Historie van Troyen* tot slot nog twee teksten die helaas verloren zijn gegaan. Meer dan *Torec* zouden ze aangesloten hebben bij Maerlants informatieve stijl: *Sompnarijs*, een boek over dromen, en *Lapidarys*, dat handelt over (edel-)stenen.²²

Na al deze werken schreef Maerlant dus zijn *Historie van Troyen*, dat hij voltooide rond 1264. Het werk telt ruim 40.000 verzen over de geschiedenis van de Argonauten, over de bloederige Trojaanse oorlog en over de omzwervingen van de jonge prins Aeneas, een vlucht die uiteindelijk tot de stichting van Rome zou leiden.²³ Ook van deze laatste tekst hebben we één min of meer volledig handschrift: de Wissense codex (KBR, ms. IV 927). Deze codex kunnen we ruim twee eeuwen na het ontstaan van de tekst situeren, rond 1475 en opnieuw ten oosten van huidig Nederland.²⁴ Daarnaast zijn er veel fragmenten overgeleverd. In totaal zijn er maar liefst negentien tekstgetuigen – waaronder vijftien (fragmentarische) handschriften en twee excerpten, de Wissense codex en een prozabewerking –²⁵ van de *Historie van Troyen* bewaard gebleven. Hierdoor is het inderdaad 'het meest verbreide Middelnederlands ridderverhaal tout court', zoals Van Oostrom in 1996 al stelde.²⁶ De belangrijkste Franse bron die Maerlant gebruikt, is de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure (ca. 1160). Tijdens de bewerking van Benoît's roman ontdekte hij echter dat de Franse auteur onvolledig was geweest. Maerlant vult daarom de basistekst op verschillende plaatsen aan met klassieke Latijnse teksten van Statius, Ovidius en Vergilius en met de korte Middelnederlandse Trojeroman van Segher Diengotgaf.²⁷ In de proloog verklaart de dichter namelijk een zo volledig mogelijk beeld te willen schetsen van de Trojaanse Oorlog:

*Deus assit
Myn hert ende myn syn ende myn ghepeyns
Is sculdich enen swaren thyns,
Dien ic ommer gelden moet:
Dat is, een historie goet
Te dichtene int Duytsche woert,
Die men int Walsche heft gehoert.
Oeck is ghedicht in Duyts een deel,
Mer ic wil se al gheheel
Van beghyn ten eynde maken.*

'*Deus assit* (God sta me bij). Met hart en ziel wil ik proberen een zware geestelijke schuld af te lossen. Dat wil zeggen: ik wil een mooie geschiedenis die sommigen in het Frans hebben gehoord, in het Diets overzetten. Weliswaar is er al een deel vertaald, maar ik wil die historie van a tot z te boek stellen.'²⁸

Na de *Historie van Troyen* schreef Maerlant *Heimelijkheid der heimelikheden*, een vorstenspiegel waarin Aristoteles en zijn leerling Alexander de Grote in dialoog gaan over de kunst van het regeren. Hij doet dit op basis van de wijdverspreide Latijnse tekst *Secretum secretorum*.²⁹ Maerlants vertaling telt 2.000 verzen en is omstreeks 1266 geschreven.³⁰ Er zijn drie handschriften overgeleverd en één fragment.³¹ Het is wellicht de laatste tekst die op Voorne uit zijn pen vloede.

Rond 1270 keerde Maerlant terug naar zijn geboortestreek, en

De autoritatieve geleerde bronnen van Maerlant, *Der naturen bloeme*, pentekening in een vroeg veertiende-eeuws handschrift (Brussel, KBR, ms. 19.546, fol. 2r)

Eenhoorn in een handschrift van rond 1340-1350 (Den Haag, KB, KW KA 16, fol. 71r)

vestigde hij zich in de havenstad Damme, bij Brugge. Daar toont hij zich opnieuw een zeer productief schrijver. Hij wordt daarbij geholpen door het feit dat hij – in tegenstelling tot in het geïsoleerde Voorne – in Vlaanderen opnieuw gemakkelijker boeken kon raadplegen.³² De inhoud van zijn werk neemt hierdoor een nieuwe wending.³³ In zijn volgende werken wendt de auteur zich des te meer af van fictie en focust hij zich nog meer op kennisoverdracht. Hij wordt minder geïnspireerd door klassieke teksten en Oudfranse bronnen, en meer door encyclopedieën uit het universitaire milieu.³⁴

De teksten uit deze periode kenden de grootste verbreiding. Zijn combinatie van *nutschap ende waer* ('nuttigheid en waarheid'), een synthese die we vinden in *Der naturen bloeme*, het eerste werk dat hij zou schrijven in Damme, werd blijkbaar gesmaakt.³⁵ Deze natuurencylopedie op rijm dateert van rond 1270.³⁶ Maerlant inspireerde zijn biologieboek op het Latijnse werk *Liber de natura rerum* ('boek over de natuur der dingen') (ca. 1241) van de Leuvense dominicaan Thomas van Cantimpré. Cantimpré was in hoge mate beïnvloed door het natuurwetenschappelijke oeuvre van de Griekse filosoof Aristoteles, dat in de dertiende eeuw in het Westen was binnengesijpeld via Latijnse vertalingen uit het Arabisch en het Hebreeuws. Hierdoor is ook in Maerlants natuurencylopedie Aristoteles alom aanwezig.³⁷ De kennis die Maerlant samenbrengt gaat terug op verscheidene wetenschappelijke autoriteiten: hij noemt Aristoteles als eerste, en spreekt al snel daarna 'van Colne meester Albrecht'. Maerlant schreef zijn Latijnse hoofdbron *Liber de natura rerum* foutief toe aan de Duitser Albertus Magnus, een van de belangrijkste natuurwetenschappers uit de middeleeuwen. In feite was het werk van diens leerling Thomas:³⁸

*Niemen en hebbe dies waen,
Dat ic die materie vensede,
Els dan ic die ryme pensede.
Die materie vergaderde recht
Van Coelne broeder Alebrecht
Ute desen meesters, die hier na comen,
Die ic ju sal bi namen noemen.
Die eerste die es Aristotiles
Die te rechte deerste wel es,
Want hi van alre philosophien,
Van alre natuerliker clerghien,
Boven allen heidenen die noyt waren
Draghet crone in der scaren.*

'Maar denkt u nu niet dat ik de inhoud zelf verzonnen heb. Ik heb slechts de gegevens berijmd die Albertus Magnus gewetensvol bijeenzamelde uit de geschriften van de grote geleerden die ik voor u zal opnoemen. De eerste is Aristoteles – met recht de eerste, omdat hij alle heidense beoefenaars van filosofie en natuurwetenschap in wijsheid overtreft.'³⁹

Der naturen bloeme is letterlijk 'het beste uit de natuur', stelt Van Oostrom.⁴⁰ In dertien boeken met in totaal ruim 16.000 verzen weidt Maerlant uit over de mens, viervoetige dieren, vogels, watermonsters, vissen, slangen, insecten, (specerij)bomen, kruiden, waterbronnen, (edel)stenen en metalen. Met dit naslagwerk wilde Maerlant de lezer betrouwbare kennis bieden en laten kennismaken met het wetenschappelijk denken.⁴¹ De aristotelische invloed blijkt onder meer uit het gegeven dat de natuurfenomenen niet – zoals tot dan toe wel gebruikelijk was – werden beschouwd als symbolen die de mens dichter bij God moesten brengen. Maerlant legde daarentegen de focus op een adequate beschrijving van (de praktische bruikbaarheid) van de natuur.⁴² Wel bevat de natuur als Gods schepping boodschappen voor de mensen. De *unicornus* of eenhoorn symboliseert bijvoorbeeld Jezus. Het dier kan immers alleen tot rust komen bij een maagd, wat ons herinnert aan Jezus en Maria.⁴³

Maerlant was er ook van overtuigd dat edelstenen en mineralen een wonderbaarlijke werking hadden. Hij geeft als voorbeeld: wanneer een man zijn vrouw van overspel en verraad verdenkt, moet hij een magneet onder haar hoofd leggen tijdens haar slaap. Is zij onschuldig, dan zal zij haar man al slapend omhelzen; maar is zij dat niet, dan zal zij uit bed vallen. Hoewel wij dit als bijgeloof of folklore zouden bestempelen, baseert Maerlant zich voor deze informatie ook op geleerde bronnen.⁴⁴ We hebben maar liefst elf min of meer volledige handschriften, die dateren van de vroege veertiende tot de tweede helft van de vijftiende eeuw. Zeven handschriften bevatten illustraties. Daarnaast zijn er nog zeventien fragmenten van *Der naturen bloeme*.⁴⁵

De *Rijmbijbel*, voltooid in 1271, is een Bijbelbewerking die Maerlant aanvult met een relaas over de ondergang en verwoesting van Jeruzalem, de *Wrake van Jerusalem*.⁴⁶ Het werk is gebaseerd op het handboek voor Bijbelse geschiedenis *Historia scholastica* (ca. 1170) van Petrus Comestor en op Flavius Josephus' laatantieke *Bellum Judaicum* over de oorlog van de Joden tegen de Romeinen. Centraal in de *Rijmbijbel* staat Maerlants Mariadevotie. Net als in het strofische gedicht *Die clausule van der Bible*, beschouwt hij

Maria in de *Rijmbijbel* als dé Hoogste vrouw. In de proloog uit de volhardende Mariavereerder zijn lof en ontzag voor de *moeder der genaden, moeder der ontfarmeheit*. De *Rijmbijbel* legt ook nog meer dan de *Historia scholastica* nadruk op de kruistochten en op vorsten die voorgaan in de strijd tegen de vijanden van Israël. De algemene tendens is er een van naastenliefde en vertrouwen in God.⁴⁷

Hoewel Maerlant oprecht in God gelooft en ketterij duidelijk verfoeit, waagt hij zich met zijn Bijbelbewerking toch op glad ijs. In de dertiende eeuw was religieuze literatuur in het Nederlands nog uitzonderlijk en bovenal controversieel. Maerlant, die geen priester was, begaf zich op een terrein waarvoor hij onvoldoende gekwalificeerd was. Door Bijbelkennis toegankelijk te maken voor een lekenpubliek, liep hij het risico op botsing met de Kerk wegens 'ontwijding' van een heilige tekst. Dat besef was er ook bij de auteur zelf: in de epiloog uit hij bijvoorbeeld zijn frustraties over scribenten die zijn tekst niet waarheidsgetrouw kopiëren.⁴⁸ Uiteindelijk lijkt Maerlant er met de schrik van afgekomen en kende zijn vertaling veel succes. In de *Spiegel historiael* klaagt hij dan wel over de kritiek die hij had moeten dulden van de geestelijkheid (het *paepscap*), tegelijk kon hij opmerken dat zijn *Rijmbijbel* inmiddels 'wijd en zijd verspreid' was (*ghespreet es verre ende na*). De overlevering van vijftien complete handschriften en ongeveer vijftig fragmenten, bevestigt die succesvolle receptie.⁴⁹

Waar in de *Rijmbijbel* harde kritiek op de Kerk nog achterwege bleef, was Maerlant in andere teksten kritischer voor het kerkelijke gezag. Dit was bijvoorbeeld het geval in zijn strofische gedicht *Der kerken claghe*. In achttien strofen beklagt de auteur de wan-toestanden in de Kerk. Zulke onverbloemde kritiek op de Kerk in het Nederlands was tot dan toe ongezien, aldus Van Oostrom.⁵⁰

Na de *Rijmbijbel* zou Maerlant kort voor 1275 een heiligenleven over de Heilige Clara van Assisi hebben geschreven, maar dit werk is verloren gegaan. Het was de eerste volkstalige vita van deze heilige in heel Europa. Het hagiografische *Sinte Franciscus leven* (ca. 1275) over Franciscus van Assisi schreef hij voor broeder Alaard uit Utrecht, een franciscaan. In dit werk verzet Maerlant zich tegen machtsmisbruik en toont hij zijn sympathie voor de armen. Maerlant was er snel bij met zijn vertaling: Franciscus' vita was nog maar vijf jaar ervoor in het Latijn geschreven door de franciscanen Bonaventura en Thomas van Celano.⁵¹

De laatste jaren van zijn leven wijdde Maerlant aan het schrijven van zijn nooit voltooide *Spiegel historiael* (ca. 1285), waarvan er resten van bronnen uit zo'n vijftig handschriften bewaard zijn.⁵² Deze omvangrijke wereldkroniek op rijm is gebaseerd op het standaardwerk *Speculum historiale* van de Franse dominicaan Vincentius van Beauvais.⁵³ In circa 90.000 verzen en meer dan 1.200 kapittels vertelt Maerlant de wereldgeschiedenis vanaf de Schepping tot en met de Eerste Kruistocht (1095-1099). Het werk stopt in 1113, maar het was bestemd om door te lopen tot zijn eigen tijd. Maerlant staakt het schrijven, mogelijk door gezondheidsproblemen.⁵⁴ De laatste verzen luiden:

*Ende verstaet dat Jacob moet
Van Merlant rusten terre steden
Vander vierder paertijen mede,
Ende beiden tote dats hem God jan
Dat hire weder coemet an
Omme te dichtene in redene claer
Die dinghen diere volghen naer.*

'En begrijp dat Jacob van Maerlant nu moet uitrusten van de vierde partie, en dat hij moet wachten tot God het hem vergunt dat hij het werk weer oppakt om in duidelijke taal de dingen die nog volgen te berijmen.'⁵⁵

Het werk in vier 'partieën' werd uiteindelijk door anderen afge maakt. Zo zette Philip Utenbroeke zich aan de Tweede Partie, die door Maerlant was overgeslagen, terwijl voor de voltooiing van de Vierde Partie Velthem zich opnieuw geroepen voelde.⁵⁶ Aan het begin van de veertiende eeuw voegde die laatste ook nog, grotendeels los van het *Speculum historiale*, een Vijfde Partie toe, waar-mee hij het geschiedverhaal met twee eeuwen verlengde en doortrok tot het jaar 1316.⁵⁷

Maerlants pionierswerk

Frits van Oostrom noemt Maerlants bewerking van deze wereldgeschiedenis van Vincentius van Beauvais 'het beste venster op de wereld dat destijds in het Nederlands voorhanden was'.⁵⁸ De rode draad in het oeuvre van de dichter is dan ook zijn streven om (wetenschappelijke) kennis over die wereld uit Franse, maar voornamelijk Latijnse teksten, in het Middelnederlands toegankelijk te maken.⁵⁹ Hij voerde dikwijls pionierswerk uit: zo was hij ook de eerste Europeaan die een Latijnse aristotelische natuurencyclopedie beschikbaar maakte voor een lekenpubliek. En zijn Bijbelverhaal in de volkstaal was eveneens een primeur voor de Nederlandstalige literatuur.⁶⁰

Ook zijn debuut *Alexanders geesten* karakteriseert Maerlant als *iet nieuwes*. Het vernieuwende schuilt onder meer in de keuze voor de brontekst. Het werk is een vertaling van Gautier de Châtillons *Alexandreis* (kort na 1170), een klassieke Latijnse tekst over Alexander de Grote die vaak voor onderwijs in grammatica en retorica werd gebruikt. Waar normaal Franse bronnen of orale literatuur als inspiratiebron dienden, gebruikt Maerlant een twaalfde-eeuwse Latijnse schooltekst.⁶¹

Toch was Maerlant niet uitsluitend afhankelijk van Latijnse bronnen; ook het Frans was hij machtig. De drie werken die hij na *Alexanders geesten* schreef, waren allemaal vertalingen van Franse teksten: de *Historie van den Grale*, de *Torec* en de *Historie van Troyen*.⁶² Dat gebeurde soms met enige tegenzin. Vooral in de *Historie van den Grale* is Maerlant nogal kritisch voor de vele *lo-gene* ('leugens') in zijn Franstalige brontekst.⁶³ De *Historie van Troyen* is de laatste tekst die Maerlant (grotendeels) op het Frans baseerde. Zijn latere werk is opnieuw volledig verankerd in de Latijnse literatuur.⁶⁴ Maerlants kritische houding ten opzichte van het Frans past binnen de opkomst van het Nederlands als een ware cultuur- en literatuurtaal, stelt Remco Sleiderink.⁶⁵ Het is onder aanvoering van de dichter Maerlant dat het Nederlands kon opboksen tegen het prestigieuze Frans en Latijn en zich zo tot een zelfstandige schrijf- en boekentaal kon ontwikkelen.⁶⁶

Opvallend daarbij is de snelheid waarmee Maerlant de kennis uit Franse en Latijnse bronnen voor zijn Nederlandstalig publiek beschikbaar maakt. Hij wist de weg naar teksten die nog gloednieuw waren binnen de (universitaire) context waarin ze functioneerden. Hierdoor kunnen we ons afvragen waar de schrijver zijn bronteksten leerde kennen. Maerlant genoot naar alle waarschijnlijkheid geen universitaire studie. Vermoedelijk kreeg hij omstreeks 1240 een degelijke opleiding aan de kapittelschool van Sint-Donaas in Brugge, de omgeving van waar hij afkomstig was.⁶⁷ Tussen deze school en de grote Vlaamse cisterciënzerkloosters

Ten Duinen bij Koksijde en Ter Doest, in de buurt van Brugge, waren er rechtstreekse contacten. Ten Duinen en Ter Doest bezaten bibliotheken, die goed gevuld waren met wetenschappelijke bronnen. Hoewel Maerlant geen universiteit had gelopen, vormde deze school waarschijnlijk de vruchtbare bodem voor zijn schrijverschap, waaruit hij zijn hele carrière zou blijven putten.⁶⁸

Maerlants opdrachtgevers

Maerlant stelde zich tot doel een literaire cultuur in zijn volkstaal op te bouwen.⁶⁹ De enorme vertaalslag die hij hier telkens voor moest maken, schrok hem blijkbaar niet af. Hij deed zijn best om intellectuele lectuur bevattelijk te maken. Waar nodig snoeit en selecteert hij. Op andere plaatsen vult hij weloverwogen aan. De auteur presenteert de informatie op zo'n wijze dat zijn teksten niet alleen leerrijke kennis, maar ook ontspanning en vermaak bieden.⁷⁰ Hij doet dat bovendien in soepel rijmende verzen, zodat zijn werk ook zou aanslaan in kringen die tot dan toe alleen ridderromans in boekvorm kenden. Bovendien beantwoordde hij zo aan de vereiste dat de teksten konden worden voorgelezen.⁷¹ Is het aan Maerlant te danken dat de versvorm het in de Middelnederlandse letterkunde zo lang heeft volgehouden? Hoe het ook zij, volgens Van Oostrom toonde de dichter met zijn *vraie rime* aan hoe rijm en serieuze, intellectuele stof elkaar niet hoeven uit te sluiten.⁷²

Maar voor welke kringen schreef Maerlant precies? Alweer is het de auteur zelf die duidelijkheid schept. In zijn werk vinden we tal van aanwijzingen die wijzen op een actieve betrokkenheid van de kringen rond Floris v (1254-1296), de graaf van Holland en Zeeland die al vroeg wees was.⁷³ Zijn vader Willem II, die behalve graaf van Holland ook Rooms-Koning van het Duitse Rijk was, stierf in 1256 een gewelddadige dood. Hij zou, toen hij met zijn paard door het ijs was gezakt, door vijandelijke Westfriesen bij het Hoogwoud zijn doodgeknuppeld. Floris v was nog maar anderhalf jaar oud toen hij het graafschap erfde. Aleide van Avesnes, de jongere zus van Willem II, nam de zorg voor hem op zich en zorgde dat haar neefje een degelijke opleiding kreeg. Mogelijk maakten de teksten van Maerlant, waarin jonge prinses meermaals aan de macht komen, deel uit van die scholing.⁷⁴

De wereld aan het hof van Voorne oefende een grote invloed uit op Maerlants werk. De *Historie van den Grale* werd bijvoorbeeld opgedragen aan Albrecht van Voorne⁷⁵:

*Dese historie van den Grale
Dichte ick ter eren Heren Alabrechte,
Den heer van Vorne, wael met rechte.*

'Deze geschiedenis van de Graal heb ik gedicht ter ere van heer Albrecht, heer van Voorne.'⁷⁶

En die invloed is ook zichtbaar in zijn andere werk. Hoewel hij tijdens het schrijven van zijn natuurencylopedie *Der naturen bloeme* terug in Damme zou zijn, blijft Maerlant zijn contacten met het

adelijke huis wel onderhouden. Hij schrijft in de tekst dat hij het werk als een soort kostbaar geschenk vol 'lering en vermaak' opdraagt aan Nicolaas, heer van Kats, dat gelegen is op het Zeeuws eiland Noord-Beveland. Heer Nicolaas behoorde, net als Albrecht van Voorne, tot Floris' voornaamste getrouwen.⁷⁷ Ook zijn *Spiegel historiael* draagt Maerlant nog op aan Floris v. In de proloog schrijft hij:

*Grave Florens, coninc Willems sone,
Ontfaet dit werck! Ghi waert de ghone,
Die me dit dede anevaen.
Ghenoughet u, wildijt ontfaen
Danckelike, so bem ics vro,
Ende ic houts mi gepayt also.*

'Graaf Floris, zoon van koning Willem, aanvaard dit werk! Door u ben ik eraan begonnen. Als u er tevreden mee bent, als u het dankbaar wilt aanvaarden, dan ben ik blij en voel ik mij voldoende beloond.'⁷⁸

Daarnaast droeg Maerlant sommige teksten op aan mensen van wie hij de naam niet direct noemt, maar die mogelijk tot dezelfde hofkringen behoorden. Zijn debuut *Alexanders geesten* wordt aangespoord door *die scone die mi peisen doet* ('de mooiste die mij aan het denken zet'), maar wie daarmee bedoeld wordt, is onzeker. Enkel haar voornaam, Gheile, vinden we terug via een acrostichon.⁷⁹ Ook deze tekst gaat over een jonge, vaderloze vorst die grote daden verricht. *Heimelijkheid der heimelikheden*, de vorstenspiegel waarin Aristoteles aan Alexander de Grote uitleg geeft over regeerkunst, droeg Maerlant op aan een *lieve neve*.⁸⁰

Toch werkt Maerlant ook voor kringen buiten het hof. Dit blijkt uit het hagiografische *Sinte Franciscus leven*, dat hij schreef voor de minderbroeders uit Utrecht.⁸¹ Interessant is de vaststelling dat waar Maerlant zich op het gladste ijs begeeft, zijn opdrachtgevers naar de achtergrond verdwijnen, stelt Geert Warnar.⁸² In de proloog van de *Rijmbijbel* rept Maerlant met geen woord over een geadresseerde. Pas later voert hij een onbekende 'lieve vriend' op, op wiens dringende verzoek hij een verhaal over de Joodse oorlog toevoegde, bekend als de *Wrake van Jerusalem*.

Opvallend is dat Maerlants teksten waarin hij het minst op bronnen uit zijn scholing of op opdrachtgevers steunt, maar het meest op zijn eigen overtuigingen, het langst zullen overleven. In zijn *Strofische gedichten* krijgen we de beste inkijk in Maerlants gedachtegoed. De *Martijn*-trilogie was het meest succesvolle gedicht: we hebben zeventien tekstgetuigen en de tekst werd zelfs in het Frans en Latijn vertaald.⁸³ De *Eerste Martijn*, ook wel *Wapene Martijn* genoemd, handelt bijvoorbeeld over de wantoestanden aan de hoven.⁸⁴ In *Vanden lande van oversea* uit de auteur zijn kritiek op de verloederding van de Kerk. Maerlant schrijft dit gedicht naar aanleiding van het beleg van Akko tijdens de kruistocht op 18 mei 1291. Met een bittere toon verzucht hij de laksheid en hebzucht van de adel en geestelijkheid. Het zou Maerlants zwanenzang worden na een succesvolle literaire carrière.⁸⁵

Noten

- * Veel dank aan Remco Sleiderink en Patricia Stoop voor hun opmerkingen bij vorige versies van dit hoofdstuk. Dit artikel vloeit voort uit een onderzoeksproject gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen, Dossiernummer 1182723N.
- 1 De meest uitgebreide studie over de levensloop en het oeuvre van Maerlant is van Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (1996). Voor beknoptere introducties, zie *Jacob van Maerlant. De middeleeuwse wereld op schrift* (1996) onder de redactie van Ton Brandenburg, Ludo Jongen en Martine Meuwese, en Bram Caers, 'Jacob van Maerlant. Vader aller dichters' (*Panpoëtion Batavûm*). *Literatuurgeschiedenis.org* en MOOC *Middel Nederlands* bieden een toegankelijk auteursportret, die geschikt zijn voor onderwijsdoelinden.
  - 2 Van Oostrom 1996, p. 7, p. 380; Caers.
  - 3 Van Oostrom 1996, p. 11-12; Caers. Voor een prozavertaling van delen uit dat omvangrijke oeuvre, zie Biesheuvel (1998), waarin tevens een korte introductie op Maerlants leven en werk te vinden is.
  - 4 KANTL 2015, p. 1-17; KANTL 2020, p. 1-12.
  - 5 Brandenburg e.a. 1996, p. 7; Moors 2022, p. 37; Van Oostrom 1996, p. 385. Er blijven nieuwe vondsten van Maerlants teksten mogelijk, bijvoorbeeld in de banden van oude drukken. Bij elke nieuwe tekstgetuige krijgen we een beter zicht op de verspreiding van teksten. Zie ook Sleiderink e.a. (2020).
  - 6 KANTL 2015, p. 2; Van Driel 2012, p. 59.
  - 7 Van Oostrom 2006, p. 544.
  - 8 Sleiderink 2015b, p. 29; Van Oostrom 1996, p. 13.
  - 9 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Van Oostrom 1996, p. 95, 97.
  - 10 Van Oostrom 1996, p. 92, 95.
  - 11 Vertaling en transcriptie door Van Oostrom (1996, p. 128).
  - 12 Van Oostrom 1996, p. 95, 97; Van Oostrom 2006, p. 516.
  - 13 Vertaling en transcriptie door Jongen (1996, p. 1).
  - 14 Van Oostrom 1996, p. 19, 103.
  - 15 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Van Oostrom 1996, p. 19; Van Oostrom 2006, p. 519.
  - 16 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Van Oostrom 2006, p. 519.
  - 17 Besamusca e.a. 2009, p. 19.
  - 18 Besamusca e.a. 2009, p. 12; Besamusca en Brandsma 2021, p. 159, 166; Van Oostrom 2013, p. 56-57. Zie Besamusca e.a. (2009) voor meer informatie over de auteur en (de overlevering van) het oeuvre van Lodewijk van Velthem.
  - 19 Van Oostrom 2006, p. 520.
  - 20 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Van Oostrom 1996, p. 102. Claassens (2009) en Hogenbirk en Johnson (2021) bieden meer informatie over de onbekende Franse brontekst.
  - 21 Besamusca 2003, p. 9-11, 130; Besamusca e.a. 2009, p. 19; Van Oostrom 2013, p. 57. Zie Besamusca (2003) voor verdere informatie over de *Lancelotcompilatie*. Deze Engelstalige studie gaat in op de literaire context van de compilatie en op de manuscripttraditie en vergelijkt de Middelnederlandse cyclus met de Franse, Engelse en Duitse traditie. Zie voor de rol van Velthem in die cyclus Hogenbirk (2021).
  - 22 Van Oostrom 1996, p. 162-163; Van Oostrom 2006, p. 520.
  - 23 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Sleiderink 2015a, p. 66-67.
  - 24 Deschamps en Mulder 1998, p. 55-56.
  - 25 Breeus-Loos & Sleiderink 2022, p. 101; Sleiderink 2015a, p. 67.
  - 26 Van Oostrom 1996, p. 388.
  - 27 Sleiderink 2015a, p. 67; Van Oostrom 1996, p. 62-63. Zie Jongen (1988) voor verdere informatie over Maerlants bewerking van Statius' *Achilleis*.
  - 28 Vertaling door Jongen (1996, p. 1); transcriptie door De Pauw en Gaillard (1889, p. 1).
  - 29 Van Oostrom 1996, p. 135; Van Oostrom 2006, p. 520.
  - 30 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; Van Oostrom 1996, p. 102.
  - 31 Verdenius 1917, p. 70.
  - 32 Brandenburg e.a. 1996, p. 7; Van Oostrom 1996, p. 137-138.
  - 33 Van Oostrom 1996, p. 151; Caers.
  - 34 Van Oostrom 1996, p. 138.
  - 35 Van Oostrom 1996, p. 198; Van Oostrom 2006, p. 543.
  - 36 Een mooie vertaling van Maerlants natuurencyclopedie biedt Burger (1989).
  - 37 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; KANTL 2015, p. 4. Van Oostrom 2006, p. 507.
  - 38 Van Oostrom 2006, p. 507-508.
  - 39 Vertaling door Burger (1989, p. 7); transcriptie door Verwijs (1878, p.1).
  - 40 Van Oostrom 1996, p. 218.
  - 41 KANTL 2015, p. 3; Van Oostrom 2006, p. 506, p. 511.
  - 42 Brandenburg e.a. 1996, p. 2; KANTL 2015, p. 4.
  - 43 Van Oostrom 2006, p. 505-506.
  - 44 Van Oostrom 1996, p. 177; Van Oostrom 2006, p. 506-508.
  - 45 Burger 1989, p. 150; Sleiderink 2012, p. 2.
  - 46 Van Oostrom 2006, p. 531.
  - 47 Van Oostrom 2006, p. 530-533, 536, 538.
  - 48 Van Oostrom 1996, p. 83; Van Oostrom 2006, p. 362, 530-533, 538; Van Oostrom 2013, p. 22; Warnar 2004, p. 113-116.
  - 49 Van Oostrom 1996, p. 314; Van Oostrom 2006, p. 530-531, 540; Warnar 2004, p. 113. Het doctoraatsonderzoek van Matanja Hutter brengt de handschriftelijke overlevering van de *Rijmbijbel* in kaart; zie ook haar bijdrage in dit boek, p. 13-16.
  - 50 Van Oostrom 2006, p. 533, 535-536.
  - 51 Van Oostrom 1996, p. 228; Van Oostrom 2006, p. 534.
  - 52 Van Oostrom 1996, p. 382; Caers. Zie Biemans (1997) voor een studie naar de overlevering van Maerlants *Spiegel historiael*. Een publieksboek over de (miniaturen) in *Spiegel historiael* is Janssens en Meuwese (1997).
  - 53 Van Oostrom 1996, p. 284-286, p. 308-314; Van Oostrom 2013, p. 53.
  - 54 Van Oostrom 1996, p. 314; Van Oostrom 2006, p. 526, 529; Van Oostrom 2013, p. 52.
  - 55 Vertaling en transcriptie door Van Oostrom (1996, p. 370).
  - 56 Van Oostrom 1996, p. 361; Van Oostrom 2013, p. 53.
  - 57 Besamusca e.a. 2009, p. 7, 11.
  - 58 Van Oostrom 2006, p. 529.
  - 59 Caers. Zie voor een beschrijving van Maerlants vertaalstrategieën Berendrecht (1996).
  - 60 Brandenburg e.a. 1996, p. 3; Van Oostrom 1996, p. 12; Warnar 2004, p. 117.
  - 61 Sleiderink 2010, p. 140; Van Oostrom 2006, p. 516.
  - 62 Sleiderink 2010, p. 140-141; Sleiderink 2015b, p. 33; Van Oostrom 1996, p. 52.
  - 63 Sleiderink 2015b, p. 33.
  - 64 Sleiderink 2010, p. 140; Sleiderink 2015b, p. 33; Van Oostrom 1996, p. 61-62.
  - 65 Sleiderink 2015b, p. 33.
  - 66 Sleiderink 2010, p. 140-143; Van Oostrom 2006, p. 544-545; Warnar 2004, p. 112; Warnar 2007, p. 223.
  - 67 Brandenburg e.a. 1996, p. 3; Biesheuvel 1998, p. 11; Van Oostrom 1996, p. 32.
  - 68 Brandenburg e.a. 1996, p. 3-4; Van Oostrom 1996, p. 55, 63, 101.
  - 69 Warnar 2004, p. 112.
  - 70 KANTL 2015, p. 4.
  - 71 Van Oostrom 2006, p. 511, 516, 541.
  - 72 Van Oostrom 2006, p. 549.
  - 73 Sleiderink 2015b, p. 29. Zie ook Sleiderink (2017) voor meer informatie over het literaire mecenaat in de middeleeuwen.
  - 74 Brandenburg e.a. 1996, p. 6; Van Oostrom 1996, p. 103, 107-108; Van Oostrom 2006, p. 517. Besamusca en Brandsma (1996) gaan na wat de didactische doelinden van de *Historie van den Grale* zouden kunnen zijn.
  - 75 Besamusca en Brandsma 1996, p. 117; Van Oostrom 1996, p. 129.
  - 76 Vertaling en transcriptie door Van Oostrom (1996, p. 435).
  - 77 Sleiderink 2015b, p. 32; Van Oostrom 1996, p. 146; Van Oostrom 2006, p. 512-513.
  - 78 Vertaling en transcriptie door Sleiderink (2015b, p. 32).
  - 79 Sleiderink 2015b, p. 32; Sleiderink 2017, p. 206-209. Van Oostrom (1996, p. 112-113) meent dat *Alexanders geesten* geen acrostichon bevat maar een anagram dat verwijst naar tante Aleide van graaf Floris V, zie voetnoot 18 bij Sleiderink (2017, p. 207-208).
  - 80 Brandenburg e.a. 1996, p. 6; Sleiderink 2017, p. 205; Van Oostrom 1996, p. 135-136.
  - 81 Sleiderink 2017, p. 209; Van Oostrom 1996, p. 230-232; Van Oostrom 2006, p. 534.
  - 82 Warnar 2004, p. 118.
  - 83 Sleiderink e.a. 2020, p. 44; Van Oostrom 1996, p. 385.
  - 84 Van Oostrom 1996, p. 65; Van Oostrom 2006, p. 521-523.
  - 85 Van Oostrom 1996, p. 68, 374-375.

Inleiding

In het volgende hoofdstuk zal ik de handschriftelijke overlevering van de *Rijmbijbel* behandelen. Onder andere in de bundel *Scolastica willic ontbinden* werd in 1991 onderzoek gedaan naar verschillende deelstudies omtrent Maerlants *Rijmbijbel*. Ook werd een overzicht gegeven van de overgeleverde complete *Rijmbijbel*-handschriften en deed Maaïke Mulder een voorstel voor een mogelijk stemma van de handschriftelijke traditie.¹ In deze periode verschenen meerdere studies naar handschriften van de *Rijmbijbel*, zoals de bundel *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel* van Karina van Dalen-Oskam uit 1997 en *Beeldend vertellen: de verluchte handschriften van Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en 'Spiegel historiael'* van Martine Meuwese in 2001. Daarnaast werden er enkele onderzoeken gedaan naar afzonderlijke fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften. Vanaf het eind van de jaren '80 was Ada Vos-Postma († 2007) bezig aan een doctoraatsonderzoek naar de handschriftelijke overlevering van de *Rijmbijbel*, waarin zij ook de fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften onderzocht. Hoewel zij veel (voorbereidend) werk heeft verricht, heeft zij het onderzoek nooit af kunnen maken. Sinds 2016 werk ik aan een proefschrift dat onder meer voortbouwt op het werk van Ada Vos-Postma en waarin de gehele handschriftelijke traditie, inclusief de fragmenten van Maerlants *Rijmbijbel* wordt onderzocht.

Complete *Rijmbijbels*

Wanneer we de handschriftelijke overlevering van de *Rijmbijbel* willen opdelen, worden twee categorieën duidelijk zichtbaar: complete handschriften en fragmentarisch overgeleverde handschriften. Onder de complete *Rijmbijbels* verstaan we handschriften met daarin zowel het *Scholastica*-deel als de *Wrake van Jeruzalem*, handschriften die alleen het *Scholastica*-deel bevatten en handschriften die een of beide teksten bevatten, maar waarvan enkele bladen of delen ontbreken. De min of meer complete *Rijmbijbel*-handschriften kunnen vervolgens worden onderverdeeld in verluchte of niet-verluchte *Rijmbijbel*-handschriften.

Van de vijftien min of meer complete handschriften zijn er negen verlucht. Alle verluchte *Rijmbijbel*-handschriften zijn vervaardigd op perkament. Onderling verschilt de hoeveelheid en het niveau van verluchting sterk. In het handschrift Brussel KBR 15.001 vinden we 159 miniaturen, terwijl in het handschrift Den Haag KB 76 E 16 slechts enkele gehistorieerde initialen te vinden zijn. Hieronder zal ik een zeer korte beschrijving van de verluchte *Rijmbijbel*-handschriften geven. Voor een gedetailleerd overzicht verwijs ik naar de studie van Martine Meuwese, die uitgebreid onderzoek deed naar de verluchte handschriften van zowel de *Rijmbijbel* als de *Spiegel historiael*.²

- Brussel, KBR, ms. 15.001

Dit is het handschrift waar dit boek om draait. Een eenduidige datering is er (nog) niet. De codex werd mogelijk in het laatste kwart van de dertiende eeuw vervaardigd. Men voegde 159 miniaturen toe aan de tekst: ter illustratie en ter geleiding van de tekst.

Matanja Hutter

(Universiteit van Amsterdam)

INVENTARIS VAN DE RIJMBIJBEL- HANDSCHRIFTEN

- **Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, ms. germ. fol. 622**
Dit handschrift werd in 1321 door de clericus Jacobus vervaardigd in het verloren gegane Waterdunen bij Cadzand. De codex bevat acht gehistorieerde initialen van veertien regels hoog, die zich in het eerste boek Genesis bevinden. Verder bevat de codex een miniatuur en decoratie in de marges.
  - **Brussel, KBR, ms. 19.545**
Deze codex werd in het eerste kwart van de veertiende eeuw vervaardigd op perkament. De tekst wordt ingeluid met een gehistorieerde initiaal van elf regels hoog, waarin de Drie-eenheid wordt afgebeeld. Het deel over de Schepping wordt vergezeld door zeven miniaturen van ongeveer twaalf regels hoog.
  - **Den Haag, Museum Meermanno, 10 B 21**
Deze codex is bekend geworden om de 64 miniaturen van de hand van Michiel van der Borch, die zijn werk signeerde in 1332. Naast de vele miniaturen bevat het handschrift nog een gehistorieerde initiaal en verschillende rijkversierde initialen en margedecoratie.
  - **Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 16**
Dit handschrift wordt in de eerste helft van de veertiende eeuw gedateerd. Het bevat meerdere gehistorieerde initialen met als onderwerpen de Drie-eenheid, Adam en Eva in het paradijs en de aankondiging van Jezus' geboorte aan Maria.
  - **Groningen, Universiteitsbibliotheek, 405**
Het Gronings-Zutphense handschrift is een bekend verzamelhandschrift met daarin meerdere wereldlijke en religieuze teksten en de *Rijmbijbel*. Het werd tijdens het tweede kwart van de veertiende eeuw vervaardigd in verschillende fasen, vrijwel zeker in het klooster Mariënweerd, een norbertijnenklooster aan de Linge in de Betuwe.³ Het *Rijmbijbel*-deel begint met een grote miniatuur van zo'n zeventien regels hoog en illustraties in de marge. De *Wrake* wordt ingeleid met een blad-vullende miniatuur.
  - **Londen, British Library, Add. 10044**
Twee handschriften worden in de British Library te Londen bewaard. Het eerste is een handschrift gedateerd in de tweede helft van de veertiende eeuw en is mogelijk in de Noordelijke Nederlanden vervaardigd. Het bevat één dubbele miniatuur van de Schepping op het eerste blad.
  - **Londen, British Library, Add. 10045**
Het tweede *Rijmbijbel*-handschrift dat wordt bewaard in de British Library is door de kopiist gedateerd in 1393. De codex bevat negen miniaturen aan het begin van de tekst, bij de Scheppingsdagen en aan het begin van het Nieuwe Testament en de *Wrake*.
  - **Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA XVIII**
Het laatste verluchte *Rijmbijbel*-handschrift werd rond 1400 in de Noordelijke Nederlanden vervaardigd. Het bevat tien miniaturen die, net als in het Londense handschrift 10045, toegevoegd zijn aan het begin van de *Rijmbijbel*, bij de scheppingscyclus en bij enkele Bijbelboeken.
- De groep niet-verluchte complete *Rijmbijbel*-handschriften is kleiner dan de groep verluchte *Rijmbijbel*-handschriften. Slechts één perkamenten handschrift kent geen verluchting, maar dat neemt niet weg dat het toch een mooi en verzorgd handschrift is. Het gaat om Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 129 A 11 (eerste helft veertiende eeuw), waarin elk Bijbelboek begint met een open-gewerkte initiaal in twee kleuren, versierd met penwerk. De lombarden zijn afwisselend in rood en blauw, evenals de paragraaftekens. Opvallend is dat de kopiist of rubricator ook kapittelopschriften in rood toevoegde, een element dat we vaker terugvinden in papieren *Rijmbijbels* (in drie van de vijf papieren *Rijmbijbels* tegenover twee van tien perkamenten *Rijmbijbels*).
- Vijf complete *Rijmbijbel*-handschriften zijn ten slotte op papier geschreven. Het gaat om handschriften uit de vijftiende eeuw, die onderling sterk verschillen in kwaliteit. Ook is er niet altijd sprake van dezelfde inhoud, bijvoorbeeld in het handschrift Brussel, KBR, ms. 720-722.⁴
- **Brussel, KBR, ms. 720-722**
Dit handschrift bestaat uit twee codicologische eenheden: een eerste deel met de Middelnederlandse *Reise van Jean van Mandeville* en een tweede codicologische eenheid met het Oudtestamentische deel van de *Rijmbijbel*. Het handschrift wordt gedateerd rond 1434 en is afkomstig uit het klooster van de reguliere kanunniken te Sint-Maartensdal bij Leuven. Het is mogelijk dat de codex dienst heeft gedaan als studieboek voor lekenbroeders en in de kloosterschool voor wie het Latijn nog niet beheerste.
  - **Den Haag, Museum Meermanno, hs. 10 C 19**
Het volgende *Rijmbijbel*-handschrift werd op 30 juni 1453 voltooid, aldus het colofon. Het gaat om een aardig handschrift op papier. De tekst is geschreven door één hand, die waarschijnlijk ook verantwoordelijk is geweest voor de ietwat slordige rubricatie. Sinds het begin van de negentiende eeuw behoort de codex tot de verzameling van eerst Johan Meerman en later W.H.J. van Westreenen van Tiellandt.
  - **Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 14 C**
Hoewel veel *Rijmbijbel*-handschriften werden vervaardigd in de Zuidelijke Nederlanden, zijn er enkele voorbeelden bekend uit de Noordelijke Nederlanden, zoals deze codex. Dit handschrift werd rond 1460-1470 vervaardigd in Gelre of Overijssel. De hand oogt zeer verzorgd en professioneel. De kopiist en/of rubricator voegde niet alleen kapittelopschriften, maar ook verhoogde kolominitialen, rubriek en behoorlijk penwerk toe. Ondanks het gebruik van papier in plaats van perkament, was dit zeer waarschijnlijk geen sober of goedkoop boek.

- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 E 20
Dit vrij sobere handschrift werd in het derde kwart van de vijftiende eeuw geschreven. Het behoorde in 1876 tot de collectie van de gebroeders Enschedé te Haarlem. Opvallend zijn de kapittelopschriften in rode inkt, die zelden in *Rijmbijbel*-handschriften voorkomen.
- Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 168
Deze codex wordt tijdens het derde kwart van de vijftiende eeuw gedateerd. De hand komt overeen met de hand van Leiden UB LTK 194, waarin aan het eind de kopiist zich bekend maakt onder de naam Willem van Weert. Wel heeft een tweede kopiist tijdelijk aan het handschrift LTK 168 gewerkt: op de folia 24v en 25r is duidelijk een andere hand waar te nemen. De rubricatie is met weinig precisie aangebracht en oogt daarvoor nogal onprofessioneel.

Fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften

Veel van de hierboven genoemde handschriften zijn al bekend, onder meer door de verschillende studies van de afgelopen decennia. Ook zijn er meerdere artikelen over afzonderlijke fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften verschenen, veelal na een vondst of aankoop door een openbare instelling. Maar wat weten we tegenwoordig van de overgeleverde fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften als geheel? Om hoeveel oorspronkelijke complete handschriften gaat het? En hoeveel fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften zijn nog vermist?⁵

Membra disiecta zijn fragmenten van handschriften afkomstig uit mogelijk dezelfde codex of van dezelfde hand. Het gebeurt niet heel vaak dat de hand van een *Rijmbijbel*-fragment overeenkomt met die van een ander reeds bekend *Rijmbijbel*-fragment. Momenteel zijn er veertien *Rijmbijbel*-fragmenten die overeenkomstige handen hebben. Het gaat om vier verschillende handen, waarvan één hand de beroemde *Ferguut*-kopiist is, die mogelijk drie *Rijmbijbels* heeft afgeschreven. Hieronder zal ik een overzicht en korte beschrijving van deze fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften geven.

- Gaesdonck Collegium Augustinianum, nr. 16 (verloren)
- Münster, Universitäts- und Landesbibliothek, z.s. (verloren)
- Senden-Bösenell, privécollectie Baron Gebhard von und zur Mühlen, ms. 20
Deze fragmenten hebben behoord tot een handschrift dat aan het eind van de dertiende eeuw en misschien zelfs in de tijd van Maerlant werd vervaardigd. Twee van de drie fragmenten zijn tegenwoordig verloren gegaan, het derde maakt deel uit van een privécollectie. Het gaat zeer waarschijnlijk om een handschrift dat oorspronkelijk toebehoorde aan het Agnietenklooster te Arnhem.⁶
- Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 171

- Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, ms. GX 571 B
Van dit oorspronkelijke handschrift zijn slechts zeven stroken perkament overgeleverd. Het gaat om een handschrift dat in de eerste helft van de veertiende eeuw moet zijn vervaardigd, in een West-Vlaams dialect. Het fragment dat zich in Leiden bevindt, werd als maculatuur gevonden in een zeventiende-eeuws boek uit Groningen: M. Schoockius, *De bonis vulgo ecclesiasticis dictis*.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 L 35
- Trier, Stadtbibliothek, Deutsche Fragmente Mappe IV nr. 5
- Nürnberg, Germanische Nationalmuseum, 42581
Deze fragmenten behoorden toe aan een handschrift dat in de eerste helft van de veertiende eeuw werd vervaardigd. Alle fragmenten hebben zeer waarschijnlijk ooit dienstgedaan ter versteviging van boekbanden, getuige de nog zichtbare lijmresten en vouwen. Het Nürnbergse fragment werd in de negentiende eeuw uit een boekband van de UB Leuven losgemaakt en maakte daarna onderdeel uit van de zogenaamde Hardenbergse fragmenten, die in 1887 werden aangekocht door Carl Freiherr von Hardenberg. Een groot deel van deze fragmenten is later opgenomen in de collectie van het Germanische Nationalmuseum.

Rijmbijbel-handschriften van de hand van de Ferguut-kopiist

Van de zogenaamde Ferguut-kopiist zijn acht fragmenten van handschriften bekend. In 2001 schreven Erik Kwakkel en Herman Mulder al over een deel van deze fragmenten.⁷ In de tussentijd zijn 'nieuwe' fragmenten van de hand van de Ferguut-kopiist gevonden. Codicologisch en paleografisch onderzoek doet vermoeden dat de Ferguut-kopiist niet twee, maar mogelijk zelfs drie *Rijmbijbels* heeft vervaardigd.

- I Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 2749 (3,4)
- II Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 1639b
Deventer, Herman Mulder 2009 (privécollectie)
Deventer, Herman Mulder 2011 (privécollectie)
- III Den Bosch, Rijksarchief Noord-Brabant, archief Rentmeester-Generaal inv. nr. 289a
Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 3252 (3)
Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 1205
Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. all. 333

Het eerste fragmentarisch overgeleverde handschrift bestaat uit één fragment, dat afkomstig is uit een handschrift in drie kolommen, waarin een deel van Maerlants *Spiegel historiael* voorkomt en ten minste het begin van het Oudtestamentische deel van de *Rijmbijbel*. Het bestaat uit meerdere dubbelbladen en behoort tot de collectie van de universiteitsbibliotheek van Gent.⁸

Het tweede fragmentarisch overgeleverde handschrift bestaat uit drie fragmenten, waarvan er één eveneens in de universiteits-

bibliotheek te Gent wordt bewaard. De twee overige fragmenten behoren tot de privécollectie van Herman Mulder te Deventer. Opvallend aan deze fragmenten is dat zij niet alleen alle drie van de hand van de Ferguut-kopiïst zijn en uit dezelfde codex lijken te komen (onder meer vanwege de doorgetrokken rode lijn door de majuskelkolom), maar het lijkt erop dat zij ook door dezelfde persoon of in ieder geval op dezelfde manier zijn versneden. Het gaat om horizontale strookjes uit verschillende bladen die over de breedte een lange vouw hebben. In de hoogte zijn vier sneetjes van zo'n 3 centimeter lang. De fragmenten uit de collectie-Mulder zijn aangekocht in een map met daarop de handtekening van Napoleon de Pauw (1835-1922). Het fragment te Gent bevindt zich in een map met aantekeningen van Willem de Vreese (1869-1938). Uit de aantekeningen blijkt dat het ooit heeft toebehoord aan Constant-Philippe Serrure (1805-1872), die de strook vond in de band van een boek uit 1643. Het fragment moet dus in of na 1643 tot bindmateriaal zijn verwerkt.

Het derde fragmentarisch overgeleverde *Rijmbijbel*-handschrift van de hand van de Ferguut-kopiïst bestaat uit vier fragmenten die bewaard worden in Den Bosch, Leiden en Parijs. Het fragment in Den Bosch is een dubbelblad dat is gebruikt als omslag voor een register. Twee fragmenten worden in Leiden bewaard: een dubbelblad (LTK 1205) en twee stroken van een blad (BPL 3252 (3)). Het Parijse fragment werd pas in 2018 door een medewerker van de Bibliothèque nationale de France herkend als fragment van Maerlants *Rijmbijbel*. Het bevindt zich echter nog altijd in een map met Duitse teksten. Het gaat om twee bijna vierkante stukken perkament, midden uit het blad gesneden met daarop een deel van twee kolommen.

Veel fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften zijn ooit gebruikt ter versteviging van boekbanden. Enkele stroken perkament bevatten nog lijmresten en allerhande vouwen. Ook is er geregeld

sprake van tekstverlies. Op dit moment zijn er in totaal 59 fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften bekend (inclusief de *membra disiecta* die hierboven al genoemd zijn). Het gaat om fragmenten die tegenwoordig deel uitmaken van zowel publieke- als privécollecties en om fragmenten die inmiddels verloren zijn gegaan.

Nagenoeg alle fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften zijn van perkament, er is slechts één papieren fragment bewaard gebleven. Verder zijn de afmetingen van de fragmenten heel wisselend: ze gaan van snippers ter grootte van een postzegel tot meerdere dubbelbladen bij elkaar. Inhoudelijk zijn de meeste fragmenten van *Rijmbijbel*-handschriften niet per se van literair belang, maar iedere nieuwe tekstgetuige zegt iets over de gehele handschriftelijke overlevering en daarmee vormen de fragmenten een belangrijk onderdeel van mijn onderzoek.

Tot slot

Uit bovenstaand overzicht moge duidelijk worden dat we hier te maken hebben met een rijke teksttraditie. Maerlants *Rijmbijbel* was een populair werk dat gedurende twee eeuwen met regelmaat werd gekopieerd. Hoeveel *Rijmbijbels* er ooit zijn vervaardigd, weten we natuurlijk niet precies. Maar als we al het materiaal dat we nu hebben bij elkaar optellen komen we uit op 64 tekstgetuigen van de *Rijmbijbel*. Hieronder rekenen we vijftien complete handschriften, zes fragmentarisch overgeleverde handschriften (de zogenaamde *membra disiecta*) en 43 afzonderlijke fragmenten van handschriften. Dit voor Middelnederlandse begrippen hoge aantal overgeleverde handschriften is dan ook van groot belang voor de studie van de Middelnederlandse literatuur en de boekproductie in de Lage Landen van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw.

Noten

- 1 De bundel *Scolastica willie ontbinden* werd samengesteld door J. van Moolenbroek en M. Mulder. A. Vos-Postma gaf hierin een overzicht van de complete *Rijmbijbel*-handschriften op p. 145. M. Mulder gaf in haar artikel in

dezelfde bundel een overzicht van de handschriftelijke traditie van de *Rijmbijbel* gebaseerd op de complete handschriften (p. 71-82).

- 2 Meuwese 2001, p. 33-164.
- 3 Zie Biemans 1996a en Biemans 2020.
- 4 Zie meer over dit handschrift Hutter & Van Dalen-Oskam 2017.

- 5 Voor de volledigheid: het is belangrijk te weten dat een signatuur gelijk staat aan een fragment. Hoewel een signatuur uit meerdere stroken perkament kan bestaan, wordt deze toch als één fragment gerekend.
- 6 Zie Kienhorst & Kors 2005.
- 7 Kwakkel & Mulder 2001.
- 8 Zie hierover Biemans 1997, p. 107.

Inleiding

De uitzonderlijk rijk verluchte *Rijmbijbel* past in een groeiende vraag naar geïllustreerde Bijbelteksten voor een nieuw welstellend cliënteel op het eind van de dertiende eeuw. Miniaturisten waren mobiel en de instroom van kunstenaars uit Frankrijk en de Maasregio introduceerde de stijl en techniek van de gotische miniatuurschilderkunst in Vlaanderen en Brabant, waar in de nieuwe bloeiende stedelijke context de interesse in verluchte (Bijbel)teksten in de volkstaal steeg. Zoals de brontekst van Petrus Comestor *Historia scholastica* door Maerlant werd gebruikt voor zijn bewerking, kunnen modellenboeken met ontwerpen voor miniaturen voor psalteria en historiebijbels de bronnen zijn geweest die voorlagen voor de illustraties van de *Rijmbijbel*, al is het evengoed mogelijk dat andere geïllustreerde handschriften als voorbeeld dienden. In zijn studie *Exemplum* illustreert Robert W. Scheller (1996) het belang van modelboeken in het kunstenaarsatelier vanaf de tiende eeuw en in haar publicatie *Indications écrites et modèles pictureaux* van 1990 focust Alison Stones (1990) zich op de periode omstreeks 1300.¹ Door de grote mobiliteit van kunstenaars en bronnen is het exact geografisch lokaliseren van een atelier voor de miniaturen van de *Rijmbijbel* niet echt mogelijk of relevant. De markt en de kunstenaarsmigratie kende in deze periode een grote dynamiek tussen Frankrijk, het Maasland, Brabant en Vlaanderen.

Het vervaardigen van een verlucht handschrift in de late dertiende eeuw was een artistieke en literaire aangelegenheid, maar evenzeer een zakelijke onderneming, met aanzienlijke kosten voor materiaal en productie.² Opdrachtgever, kunstenaar en de coördinator van het project maakten voor aanvang afspraken over grondstoffen, werkverdeling en werktijd. Ten minste vijf cruciale ambachtsslieden of kunstenaars in het atelier waren betrokken bij de productie van handschriften zoals de *Rijmbijbel*: de kopiïst, de *floreerder* voor de penwerkinitialen en lombarden, de vergulder, de miniaturist en als laatste de boekbinder.³ Ze werkten allen in een strakke vooraf bepaalde regie, die door de coördinator van het project werd opgevolgd. In het vijftiende-eeuwse Brugge wordt deze een *librarianier* genoemd, maar deze term is nog niet courant wanneer de *Rijmbijbel* ontstaat. Deze coördinator had een netwerk, was degene die met de opdrachtgever onderhandelde en de afspraken maakte rond de cycli van illustraties, het nodige bladgoud en pigmenten. De coördinator kon ook nog een tweede taak op zich nemen, bijvoorbeeld als kopiïst of als verluchter. Voor ieder project kon de samenstelling van het team of de lokalisatie ook wijzigen. Rond de cruciale figuren waren verder verschillende personen actief: degenen die alle materialen aankochten en bewaarden, het perkament voorbereidden, de kleuren mengden en het atelier klaar en werkbaar hielden (leerjongens/meisjes).

Deze bijdrage wil met een vergrootglas de techniek van de 'makers' van het handschrift in kaart brengen en deze plaatsen in de laatdertiende-eeuwse productie van miniaturen en verluchte handschriften.⁴ In het eerste deel bekijken we stap voor stap naar het creatieproces van de *Rijmbijbel* in het laatste kwart van de dertiende eeuw en we ondersteunen deze met observaties en gegevens verworven tijdens het vooronderzoek van de restauratie in KBR, in combinatie met het laboratoriumonderzoek uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium,⁵ de KU Leuven⁶ en de Universiteit van Namen.⁷ Dit type vernieuwend interdisciplinair onderzoek op een verlucht handschrift tot stand gekomen in de Lage Landen omstreeks 1300 is vrij uniek en resul-

Lieve Watteeuw

(KU Leuven)

Tatiana Gersten

(KBR)

DE RIJMBIJBEL

BOEK- ARCHEOLOGISCH EN LABORATORIUM- ONDERZOEK

Links Onderzoek van de picturale lagen van de *Rijmbijbel* onder de Zeiss-microscop

Boven Onderzoek met doorvallend licht en visualisering van dunne en dikkere goud- en verlagen: blauw voor het pigment azuriet en roze voor een organisch rood en bladgoud op een gypsum grond voor de achtergrond

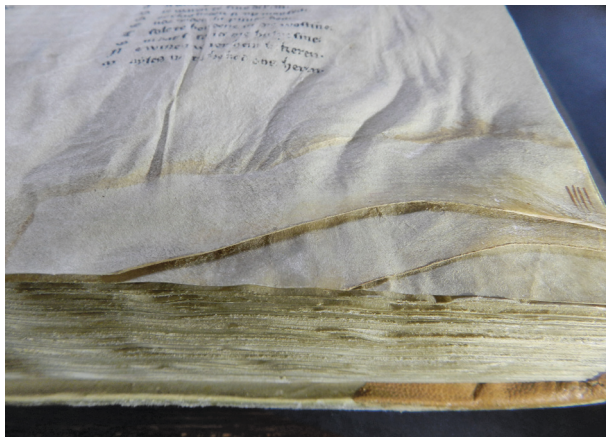
terde in nieuwe inzichten over de *Rijmbijbel*.

De overlevering van het handschrift van de ene naar de volgende eigenaar gedurende eeuwen heeft ook zijn sporen nagelaten. Latere interventies bepalen mee hoe de *Rijmbijbel* er nu 'materieel' uitziet. Deze aspecten van herkomstgeschiedenis, samen met de recente restauratie in het restauratieatelier van KBR worden besproken in het tweede deel van deze bijdrage.⁸

Kalfsperkament

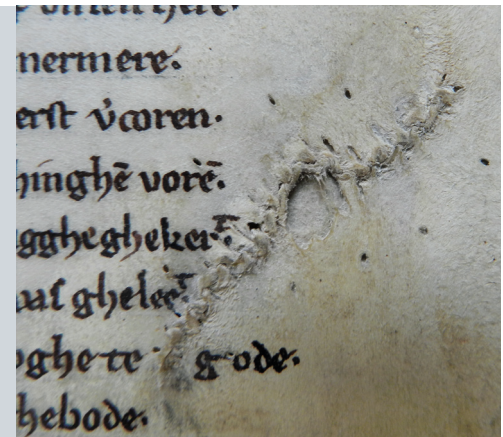
De vervaardiging van een handschrift begint met de voorbereiding van de schriftdrager: het perkament. Het formaat van de *Rijmbijbel* is een medium formaat (actuele afmetingen 302 × 225 mm), handig en niet te zwaar, nu ongeveer een moderne kwarto, maar origineel zeker 30 mm hoger en 15 mm breder. De *Rijmbijbel* werd geschreven op kalfsperkament van een middelmatige kwaliteit, met veel golvingen en herstellingen.⁹

Ongeveer 106 dubbelbladen perkament, dus evenveel huiden van jonge dieren, waren noodzakelijk voor de *Rijmbijbel*: de pigmentatie en haarinplantingen bevestigen dat de katervouwen evenwijdig lopen aan de rug van de huid.¹⁰ De katernopbouw van de 27 quaternionen (vier dubbelbladen) is vlees tegen vlees zijde (1-26)⁸, 27⁶⁻¹). De folio's van de *Rijmbijbel* hebben een dikte van ongeveer 0,2 mm in het midden, maar zijn meestal veel dunner aan de randen, hebben golvingen over het volledig oppervlak en soms een natuurlijke uitsnit onderaan in de lieszone van het dier. De herkomst van de huid van kalveren kon worden vastgesteld door biocodologisch onderzoek: door analyse van het collageen van het perkament kan men de herkomst van het dier bepalen (ZooMS-analyse).¹¹ Kalfshuid (een rund van ongeveer 1 jaar) is de beste grondstof voor het maken van perkament omdat ze minder vet bevat dan schaaphuid en daarom een beter oppervlak geeft voor schrijven en verluchten.¹² Na het bewerken is de kleur aan beide zijden ongeveer gelijk en men kan er ook vrij goed correc-

Links Het kalfsperkament van de *Rijmbijbel* is van middelmatige kwaliteit, met natuurlijke randen in de hoeken

Rechts Herstelling van een scheur met darmdraad door de perkamentmaker (eind dertiende eeuw, vóór het schrijven van de tekst)

ties op uitvoeren, door eerder geschreven tekst weg te krabben (rasuur).

Tijdens recent bio-codicologisch onderzoek (2022) van de collectie handschriften uit de twaalfde en dertiende eeuw van de cisterciënzerabdij van Orval werd vastgesteld dat alle bijbelhandschriften steeds op kalfsperkament werden geschreven, dus de hoogste kwaliteit perkament. Hiertegenover stond dat schapenperkament (mindere en goedkopere kwaliteit) vaak werd gebruikt voor grammatica, recht en retoriek.¹³ Volgens de dertiende-eeuwse verslagen van de cisterciënzerabdij van Beaulieu (Engeland, Hampshire) kostte kalfsperkament van de hoogste kwaliteit drie keer zoveel als perkament van schaaap.¹⁴

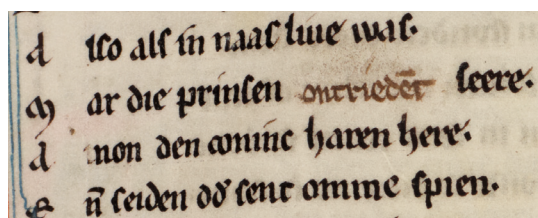
De perkamenten bladen in de *Rijmbijbel* zijn in onze ogen niet perfect: er zijn vele oorspronkelijke hechtingen van scheuren in de huid. Deze beschadigingen ontstaan meestal tijdens het leven van het dier en worden hersteld als de natte huid op het spanraam staat: insectenbeten en verwondingen worden dichtgenaaid met een benen naald en darmdraad (vochtige darmen van runderen of schapen).¹⁵ De chirurg Guglielmo da Saliceto (1210-1277) waardeerde het vermogen van perkamentmakers om reparaties in dierenhuiden te maken en beveelt chirurgen aan wonden op dezelfde manier te naaien omdat deze hechting een mooier litteken geeft.¹⁶ Kleinere beschadigingen in de *Rijmbijbel* werden met kleine lapjes dun perkament in de natte fase van het perkamentmaken dicht gekleefd.¹⁷ Hoe dan ook was dit vermoedelijk het beste materiaal dat het atelier kon verwerven voor de *Rijmbijbel*.

De coördinator van de *Rijmbijbel*

Eens voldoende perkament was aangekocht om de geplande *Rijmbijbel* te realiseren kon het werk beginnen. Als voorbereiding voor de scribent werden de perkamenten bifolio's van de *Rijmbijbel* gelinieerd met een fijne loodpunt (in twee kolommen, 42 regels), dit is zichtbaar aan het grijze residu in de horizontale incisies.¹⁸ Na het liniëren werd de lay-out gedefinieerd voor de volledige *Rijmbijbel*. De bladverdeling gebeurde door de coördinator van het project, die samen met de opdrachtgever het type perkament koos, bepaalde hoe rijk de bijbel zou worden geïllustreerd, de na te volgen voorbeelden selecteerde en bepaalde welke passages bijzondere aandacht zouden krijgen. Hiervoor circuleerden de reeds vermelde modelboeken of losse bladen. De plaatsen voor de initialen en miniaturen werden ingetekend door dubbele horizontale en verticale loodstiftlijnen op de folio's, dus de scribent wist exact hoe groot het inspringen van de tekst en welk tafereel in de miniatuur bij welke passage nodig was. De miniaturen staan tussen de kolommen en in de marges, waardoor een onregelmatige lay-out ontstaat in het volledige manuscript. De miniaturen zijn klein van formaat en hoewel geen enkele precies dezelfde afmetingen heeft, zijn ze meestal 10 tot 12 rijen hoog en veelal één kolom breed.

De kopiist

De kopiist of scribent van de *Rijmbijbel* werkte met een zuivere ijzergallusinkt, het type inkt dat courant werd gebruikt en in het atelier zelf kon worden geproduceerd.¹⁹ In de eerste katern is de tekst geschreven in een elegante en regelmatige *littera textualis*. De tekst is geschreven op twee kolommen en 43 regels (bladspiegel: 230 × 155 mm). De volgende 26 katernen is de tekst eveneens in een *littera textualis*, maar in

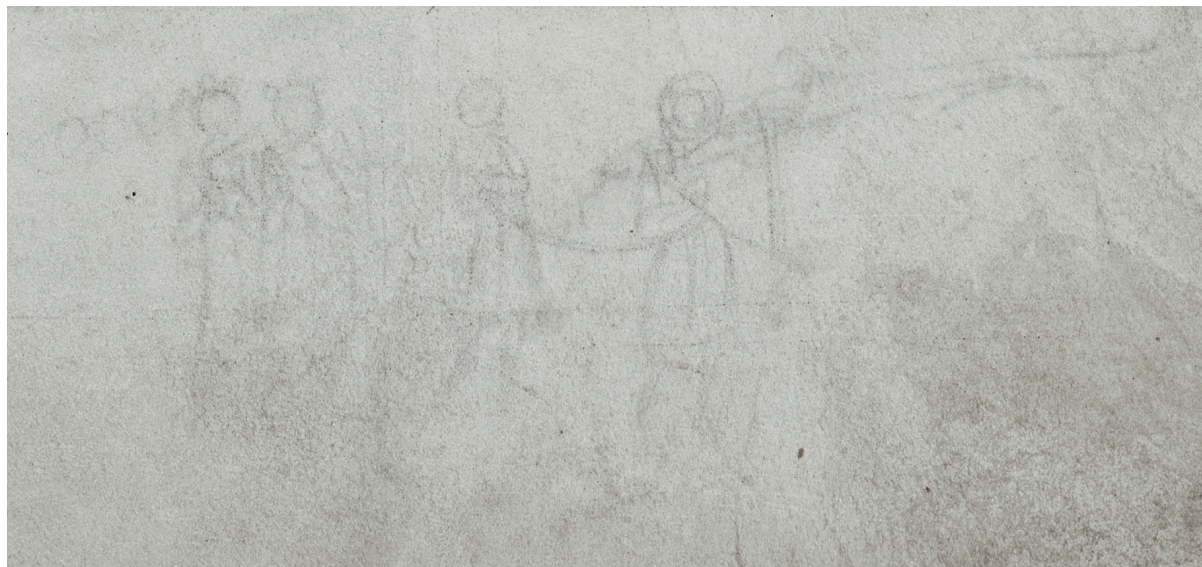

De *Rijmbijbel*, fol. 51r: correctie van een woord in de tweede regel uitgevoerd in een lichter bruine inkt

een duidelijk andere hand. De tekst is hier georganiseerd in twee kolommen en heeft 42 regels (bladspiegel: 220 × 155 mm). Een hypothese is dat de eerste katern werd voorgelegd aan de opdrachtgever en na evaluatie werd goedgekeurd, waarna de rest van het handschrift verder werd uitgevoerd door een tweede kopiist in het atelier. Op verschillende plaatsen vinden we wachtletters: indicaties van de scribent voor de rubricator van de initialen. Deze letters bevinden zich in de marge, zeer dicht bij de katervouwen (bijvoorbeeld de folia 66r en 77v). Er zijn talrijke correcties in de tekst, zoals te zien op folium 51r, waarbij op een afgekrast laagje perkament het correcte woord werd herschreven. Er zijn ook toevoegingen van vergeten woorden tussen de regels. Deze correcties zijn van een andere hand dan de hoofdtekst, in een lichter bruine inkt en een kleinere letter. Dat wijst erop dat er een tekstcorrector verantwoordelijk was voor de revisie.²⁰

Schetsen in de marges

In de marge van de folio's zijn in de *Rijmbijbel* enkele schetsen aanwezig die ons vertellen hoe het manuscript en de iconografische cycli tot stand kwamen.²¹ Deze schetsen zijn de intermediaire stap tussen de voorliggende modellen of het modelboek en de finale miniatuur, ze werden aangebracht voor de miniaturen werden geschilderd, in de voorbereidende fase van het uitstippelen van de lay-out door de coördinator van het project.²² De schetsen zijn modellen waarbij we de elementen in de compositie van de miniatuur herkennen; ze zijn nauwelijks merkbaar. Deze tekeningen verwijzen rechtstreeks naar die van de overeenkomstige miniaturen in de kolommen, zelfs als het formaat van de schets soms verschilt. Ze zijn rudimentair en niet in detail uitgewerkt, ze werken als instructies, richtlijnen, samenvattende aanduidingen van de voor te stellen Bijbelscène. De concrete uitwerking werd overgelaten aan de illuminator. Die had dus ruim de mogelijkheid om details, zoals gezichten of zelfs figuren, toe te voegen. Dit type voorbereidende schetsen is courant aanwezig in verluchte handschriften vanaf de dertiende eeuw. Henri Martin heeft bijvoorbeeld gewezen op gelijkaardige voorbereidende schetsen in een ongeveer gelijktijdige Parijse Bijbel (Londen, British Library, Harley 616) en bij een handschrift van omstreeks 1300 met gedichten van Robert de Blois (Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, manuscrit nr. 5201).²³ KBR bezit een *Apocalypse de Saint-Jean* uit het begin van de veertiende eeuw met gelijkaardige voorbereidende schetsen in de marge.²⁴ De hoofdtekenaars of de miniaturisten gaf de te behandelen onderwerpen visueel aan en tekende de schetsen in de kantlijn. De illuminators kopieerden de tekeningen in de uitgespaarde plaats. In de *Rijmbijbel* gebeurde dit mogelijk met een ijzergallusinkt, want er werd geen ondertekening in loodstift gevonden tijdens laboratoriumonderzoek met infrarood reflectografie (IRR).²⁵ Modellen circuleerden ook voor andere types verluchte bijbels, zoals historie- en moraliserende bijbels, die ook een uitgebreide cyclus aan illustraties kenden.²⁶

Links De Rijmbijbel, fol. 179: de gevangenneming van Josephus

Boven De Rijmbijbel, fol. 179: ontwerptekening voor de gevangenneming van Josephus in de ondermarge, loodstift

De floreerder

Om de tekst vlot leesbaar te maken werden de initialen afwisselend geschilderd en versierd in fel rood en blauw van twee tot drie lijnen, met een filigraandecor dat zich uitstrekt in rood en blauw penwerk over de volledige hoogte van de kolom. De uitlopers van het penwerk vormen krullen en eindigen dikwijls met een horizontale vistekening in de boven- en/of ondermarge (mogelijk een *pitvis*, een lange vis met een rugvin die in de Noordzee leeft?). Ook kleine vogels met gestrekte vleugels, zeesterren, gezichtjes in profiel en dennenappels of 'ananasjes' zijn terug te vinden in het marginale penwerk. We kunnen dit figuratief penwerk als een soort 'handtekening' van de *floreerder* beschouwen.²⁷

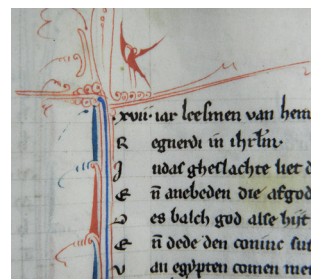
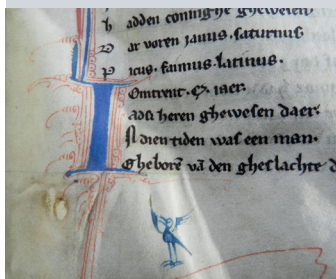
Het profiel van deze *floreerder* als een afzonderlijke kunstenaar in de productie van de *Rijmbijbel* wordt nog specifiek bij laboratoriumanalyse (MA-XRF) van de kleuren die hij gebruikt: voor het blauwe penwerk werden twee types verf afwisselend gevonden. Een deel van de blauwe lijnen is getekend met het pigment azu-

riet (een blauw ijzerhoudend mineraal), terwijl andere delen een meer groenachtige tint hebben en gebaseerd zijn op een mengkleur van azuriet en oker (met de elementen koper en ijzer voor de aardkleur). De intens rode initialen en het penwerk werden met vermiljoen geschilderd (natuurlijk bergvermiljoen), een kwikhoudende minerale kleurstof (*cinnabar*) die een sterk dekkende eigenschap heeft. Beide minerale kleuren werden zeer courant gebruikt in een miniaturistenatelier: ze waren beschikbaar en hun bereiding was vrij eenvoudig. Het gebruik van de twee tinten blauw is echter zeer uitzonderlijk en wijst op een getalenteerd *floreerder* die zijn werk subtiel uitvoerde.

De miniaturist en zijn techniek

De miniaturen in de *Rijmbijbel* zijn uitgevoerd met een sterke invloed van de Franse gotische stijl: de langgerekte figuren, dikwijls tegen een grond van bladgoud, hebben een grote eenvoud en zijn helder van narratief. Overzichtelijke zwarte contourlijnen tekenen figuren en gebouwen duidelijk af. Vele miniaturen in de *Rijmbijbel* zijn vierkant of rechthoekig van vorm en ze worden omlijst door een brede geschilderde rand afwisselend in rozerood en lichtblauw met een fijn wit geometrisch motief. Om het verhalende aspect te realiseren worden de kaders soms opgedeeld in twee tot drie zones,

V.l.n.r. Penwerk in rood en twee tinten blauw in de middenkolom, met bovenaan de 'handtekening' van de floreerder: een kleine vogel met gesperde vleugels

waar opeenvolgende scènes zich uitrollen. Het concept van een stripverhaal *avant la lettre*. Belangrijke scènes worden in de marge verder uitgewerkt met een tekening die associatief het verhaal vervolledigt, bijvoorbeeld bij de geboorte van Christus en de verkondiging aan de herders. Uitstekende elementen van de figuren doorbreken gericht de kaders zoals de vleugels van de engelen bij folium 91v. Deze vormgeving met vergulde en niet-vergulde zones is bijzonder origineel en maakt het geheel dynamisch.

In de illustraties van de Rijmbijbel speelt goud een essentiële rol. De techniek vergde een bijzonder vakmanschap en werd door een vergulder uitgevoerd; dit gebeurde vóór het aanbrengen van de kleuren. Nadat de tekening was aangebracht werd dus in 'reserve' gewerkt. Eerst werd een voorbereidende dikke laag, een 'vuller', bestaande uit gypsum (via MA-XRF scanning werden de chemische elementen Ca en S gedetecteerd, dus calciumsulfide) met een puntig penseel aangebracht van het midden naar de ran-

De Rijmbijbel, fol. 4r: Adam en Eva: computerbeeld van de XRF-mapping van goud dat toont hoe het bladgoud werd neergelegd op de gypsumlaag voor de figuren werden geschilderd. De witte zones tonen de overlapping van het bladgoud en de zwarte zones waar geen goud aanwezig is

De Rijmbijbel, fol. 94v: doorbreken van het kader door de vleugels van de engelen en de rivier

den van de achtergrond, zodat een bultje ontstond dat na drogen werd gepolierd met een gladde steen, een wolven- of hondentand. De vergulder legde hierna het velletje bladgoud op een zeemlederen kussen, sneed het met een 'goudmes' in kleine vierkantjes en hierna werd het met een penseel van eekhoornhaar op de gypsum gelegd en zacht aangedrukt. Omdat dit werk zo delicaat was, overlappen de flinterdunne goudblaadjes elkaar soms, ze liggen gedeeltelijk op elkaar, wat duidelijk geïllustreerd is in de MA-XRF foto met de verdeling van goud voor de achtergrond bij de miniatuur van Adam en Eva (fol. 4r). De vergulder werkte in een tochtvrije ruimte om zo weinig mogelijk goud te verliezen door een tochtstroom.

De Rijmbijbel bevat enkele specifieke gouddecoraties die we ook terugvinden in de Franse gotische miniaturen, die de achtergrond subtiel verlevendigen en de kunde van de vergulder(s) in de kijker zetten: het verheven bladgoud dat werd beschilderd met fijne witte florale motieven met wijnranken bij de aanbidding van de drie koningen (fol. 130v),²⁸ en het ciselieren van de achtergrond met geometrische motieven zoals in folium 110v: *Ester valt flauw voor koning Artaxerxes*.²⁹ De opvallende miniatuur van de tronende Perzische koning Artaxerxes (fol. 109v) in zijn paleis werd met bijzondere luxe en detail uitgevoerd, met zowel ge-

De Rijmbijbel, folio 109v: Detailopname van het gezicht van koning Artaxerxes